

РЕЦЕНЗИЯ

По защита на научната степен „Доктор” от Петър Димитров, докторант в НАИМ-БАН с Дисертационния труд „Велики Преслав. Историческа топографията до XIV век (по археологически данни)”

Рецензент: проф. д.и.н. Георги Георгиев Атанасов – РИМ Силистра, Силистра 7500. Ул. „Раковски” №24

Подбраната тема определено е дисертабилна. Не само поради огромното количество емпиричен материал, натрупан от интензивни проучвания повече от едно столетие, но и поради естеството на проблема – топографията на българската столица с предистория и следистория на владетелска резиденция.

Структурата на изложението е добре подбрана с 5 основни глави.

Глава I. Велики Преслав в Изворите.

Авторът е поднесъл изчерпателно целия изворов материал, касаещ средновековен Преслав - писмени източници, карти, моливдовули, епиграфски паметници. Много съобразително е допълнил топонимът „Преславица” от писмените източници и печатите. Впечатлява пълнотата, както при поднасяне на източниците, така и изключително изчерпателната литература. С основание П. Димитров е отделил в различни параграфи печатите с топонима Преслав от печатите с топонима Преславица, защото все още не е безспорно, че се касае за един и същ град. Направеният коментар след тезисното представяне на изворите е напълно задоволителен. Можело е да се обърне внимание, че П. Дякону и други изследователи поставят под въпрос общоприетото датиране на *Български апокрифен летопис* /по-скоро варианта, който е достигнал до нас/ в XI в. и със сериозни аргументи го отнасят към началото на XIII в. След вярната констатация на с. 19, че *...след превземането му от византийците, в периода 971-986 г. той /Плеслав – б. Г. А./ носи името „Йоанопол”* авторът допуска неточност, че българското му име е възстановено *„с повторното му завоюване в 1000-та г”*. Определено това става при император Василий II след кончината на император Йоан Цимисхи и по-точно между 976-986 г.

Може би в тази глава трябваше да се отдели по-специално място за етимологията на името Преслав и се представят аналозите в славянския свят през Средновековието.

Глава II. Велики Преслав през погледа на пътешественици, писатели и учени.

На пръв поглед скруполюзно събраните и детайлно проанализирани източници не подпомагат сериозно разработването на основната тема. Те, обаче, имат своето място като фон, очертаващ възприемането на Велики Преслав като голям старобългарски център в следисторическия, предархеологическия или да го наречем „романтичен” период от края на XVI до края на XIX в. Хрониката на археологическите проучвания в параграф 3 е важна за темата, илюстрирайки технологията на натрупване на археологически познания за Преслав от края на XVIII в. до ден днешен. Това е и най-пълната хронологическа и библиографска справка по темата.

Глава III. Природни условия и обитаване в добългарския период.

Физикогеографската характеристика на района е предостатъчна като обем и мисля, че при бъдещото отпечатване на дисертационния труд трябва да се съкрати, особено в геологическата част. Ландшафтът, обаче, е задължителен и добре представен с оглед разработването на основната тема. Втората част „*Поселищен живот до VII в.*” /а защо не и до VIII в./ е много по-важна и пълно разработена. Основателни са подозренията на автора към онези проучватели, които свързват керамиката на ръчно колело в региона със славяните, а критиката на теорията за римските фортификации на Преслав – убедителна. Заключение, че раннохристиянската базилика на „Дели душка” не е оказала влияние върху изграждането на средновековните църкви и манастири в този район е прекалено категорично. Има случаи, при които е доказано, че раннохристиянски култови паметници, видими на терена, провокират строителството на храмове през Средновековието. В тази последователност авторът приема наложеното от изследователите мнение, че базиликата в „Дели душка” е от V в., но църквите с протейзисна и диакониконна ниша се появяват и налагат около началото VI в.

Глава IV. Хронология и периодизация в историята на Велики Преслав.

Това е главната, съществената част на изследването с ред иновации и приносни моменти. Написана е с нужната задълбоченост, отлично познаване на литературата и обектите, в проучването на някои от които авторът има пряко участие и дори публикации. И структурата на главата е подходяща: 1. *Предстоличен период* – езически и християнски. II. *Столичен период* в два етапа, свързани с управлението на цар Симеон и цар Петър. III. *Следстоличен период* – А. *Византийски* с три подпериода,

Б. *Доминация на късните номади /печенеги, узи кумани: и В. Второ българско царство.*

Аргументирано фундирането на крепостта /аулът/ Прелав се свързва с обезопасяване прекия и най-използван през ранното Средновековие път, свързващ Южна България чрез Ришки и Върбишки проход със столицата Плиска. Приемлива е и идеята за мястото на Преслав в отбранителен ешелон на езическа България, но според мен трябва да се включи не във втория /след Еркесията/, а по-скоро в третия, след Маркели.

Основателно специално внимание е отделено на Чаталарския надпис, приет като главен репер за началото на крепостта Преслав. Съпоставителният анализ в корелация с обширната литература по проблема насочват автора към идентифицирането на споменатия аул на Тича по-скоро с новопостроения преславски аул, отколкото с укреплението при с. Хан Крум. Аз лично приемам неговите аргументи, въпреки ред проблеми, които съпътстват това локализиране. Първоначалните строителни операции са скруполюзно проследени, като изключим твърдението на с. 58 за „*трамбоването на огромни количества строителни отпадъци /хоросан, каменни отломъци и отцепки,/ редувани с подравняващи и уплътняващи пластове глина*”. Ако преди изграждането на аула тук не е имало интензивно монолитно строителство, то откъде се е взело такова количество строителни отпадъци. На този фон възможностите, на които авторът трябва да отговори са две – или строителните отпадъци са от друг обект, сравнително отдалечен от строителната площадка на аула, или въпросното терасиране е извършено на по-късен етап.

1. Предстоличен период. А. Езически. /821/822 – 864/866 г./. Точни и коректни описания на обектите, с малки изключения добре защитена хронология на фортификациите по отделно и като система. Тук, както впрочем и в останалите параграфи на тази глава, авторът е поставен пред проблем, труден за решаване от всеки съвременен изследовател. Той се корени в липсата на добре документирана и публикувана вертикална стратиграфия и стратиграфски позиции на всички стационарни обекти, особено в по-ранните проучвания. Това го принуждава често по логически път, единствено върху планове, строителна техника и главно аналози да извежда хронологията на сградите. Така например е с първата цитадела и верижните помещения до северната стена, които иначе правилно са възприемани като казармени. Интересни и оригинални са разсъжденията за далекобойността на сложния рефлексен лък, което обяснява липсата на допълнителни кули по фронта на стената. На пръв

поглед не буди възражения и друг забелязан от автора датиращ признак като отсъствието в Преслав, за разлика от Плиска, на измазаните с червен хоросан фуги на куртината. Ако това е хронологичен белег, обаче, значи ли това, че плисковските градежи с подобна „украса” трябва да се отнесат преди 822 г. – terminus post quem за строителството в Преслав? Или иде реч за локална иновация? Примерно със сходен хоросан са измазани фугите на крепостта Цар Асен, която има сигурен terminus post quem след началото на X в. Не буди възражение датировката и предназначението на вътрешното укрепление на цитаделата, както и добре очертаната субординация със сходни съоръжения в Плиска и донякъде в аула при с. Хан Крум. Що се отнася до централната сграда в него /триделната представителна сграда, преустроена по-късно като архиепископска резиденция/ според мен той подкрепя с основание идеята, че това е първоначалната владетелска резиденция в аула. Същото важи и за локализацията на езическия храм, превърнат по-късно в административна сграда. Приведени са достатъчно логически аргументи за двойното укрепване на езическия аул. Позовава се както на аналозите Плиска и Хан Крум, така и на наличието на представителни сгради извън вътрешното укрепление – „приемната” дворцова сграда с апсидата, казармите, водохранилището /?/ и пр. Съмнителна е, обаче, констатацията на с. 64, за *„паралелна или дори по-ранна дата на изграждането на преславския аул от тази на плисковската каменна куртина, тъй като в противен случай необходимостта от разполагането на южната плисковска порта в такава близост с югозападния ъгъл на крепостта остава необяснимо”*. Първо, плисковската крепост има сигурен архаизиращ признак като петоъгълните кули, характерни за строителството в източните провинции на Византия / Анкира/ до средата на VII в. Има идеи, че изграждането ѝ е свързано с първоначалния дворец-замък, за които са направени предположения, че може да е издигнат още в първата половина на VIII в. Второ, югозападната част на плисковското укрепление не е напълно проучен, за да се правят по-обосновани изводи. Същевременно напълно приемливи са съображенията му за причините, довели до изместването на северната порта в Преслав. Подобаващо внимание е отделено на близкия регион на аула, като заключенията са съобразени единствено и само с археологическите реалности.

Б. Християнски период. Съвсем основателно започва с църквите и привежда убедителни аргументи за първи фази на двата големи базиликални храма. Действително планът, начинът на градеж и наличието на външни пиластри са основателни репери за отнасянето им към втората половина на IX в. Дали обаче всички големи църкви в околностите на крепостта трябва да се датират в този период е въпрос, чийто отговор

изисква по-специализирано изследване. Аргументирано е становището, че вторият отбранителен пояс е по-късен. Трябва ли да се отнесе към този период, след обявяването на аула за столица или по времето на цар Петър I, е въпрос, който поне засега не може да получи еднозначен отговор. Според мен авторът много вярно е доловил причината за отсъствието на езически некрополи в и около Преслав – ролята му на ханска резиденция и липсата на многобройно постоянно население. Впрочем, така е и в другите две резиденции от този период – Дръстър и Хан Крум. Същата здрава логика се наблюдава и в аргументацията му относно липсата на така характерните за Плиска тайни ходници. Изобщо авторът е достигнал /макар и без да го изведе като специален акцент/ до заключението, че за разлика от Плиска, до 893 г. Преслав, подобно на Дръстър и Хан Крум, е „затворен град” с ограничен достъп, предназначен за временно пребиваване на владетеля и свитата му, който само при вражески нападения се превръща в своеобразно убежище за по-големи войнски съединения и околното население. В останалото време е обслужван от малък гарнизон с управител.

II. *Столичен период. А. Първи етап /893-927/.* Уводът на този параграф е много зрял, привързан към археологически реалности /за поред път !/, а не към общоналожени тези, подчинени на данни от писмените източници и историческите интерпретации. Може да се каже, че това е сърцевината на изследването, в която освен прецизна работа по детайлите авторът демонстрира мащабно мислене, благодарение на което се е получила панорамност на изложението. Разширяването на града на север с правоъгълните кули по куртината основателно е отнесено към този период. Аргументите срещу по-ранна датировка са основателни, но е можело да се дискутира възможността това да е станало на по-късен етап, примерно след 927 г. При дискусията е можел да се вземе предвид и факта, че изградените след началото на X в. на десетки крепости в Североизточна България, винаги са защитени със сходни по план кули. Относно разстоянията между кулите на новата северна стена отново остроумно е използвана далекобойността на сложносъставния рефлексен лък.

Столицата е представена комплекс по комплекс с добро разграничение на наследството от предстоличен Преслав и достиженията в столичния период. Разбира се, липсата на стратиграфски проведени проучвания тук се долавя най-отчетливо и затова някъде се налага известна хипотетичност при датировката на отделни структури и детайли. Освен това при един безмонетен период и желанието отделна структура пределно точно да се свърже с владетелския столичен период / в случая по-малко от четвърт век/ може да доведе до преекспониране. Дори при прецизни археологически

проучвания трудно може да диференцират такива къси отрязъци от време. При тези дадености авторът адекватно се е ориентирал като е взел за главен репер монолитността на градежите и използваната строителна техника. Правилно е отчел, че в следващия период градежът с големи, много добре обработени квадрати отстъпва на по-неглижирани строителни похвати. Сграда по сграда, ансамбъл по ансамбъл е създадена една пълнокръвна картина, която за пръв път експонира представителната част на столицата. След това се пренася във Външния град, като започва с втория крепостен пояс. Правилно е отчетено, че това е най-мощната фортификационна строителна операция в Европа след VII в. Дали, обаче, е изградена *ad fundamentum* при царуването на Симеон Велики не може да се докаже безспорно, нито да се отхвърли аргументирано на този етап. По-важно е наблюдението относно района, който обхваща, какви структури приобщава и защитава. Авторът търси и отговори на неразрешени от десетилетия въпросителни относно големите незастроени територии във външния град, предназначението на големи комплекси – имения, манастири, ергастериони или нещо друго? Тук като репер за идентифициране би могло да се акцентува на църквите. Големите комплекси с малки църкви с тесен притвор /там се извършват някои от монашеските треби/ очевидно трябва да се изведат от списъка на преславските манастири. Впрочем, авторът не negliжира тази тема и по други признаци намира свое решение на проблема. Той е един от първите, който по-внимателно се взира в незастроените площи във външния град и гради хипотеза за това явление. Доколко е прав могат да отсъдят новите разкопки и нарочно изследване по темата. Изводът, че *„т. нар. Външен град е своеобразна „индустриална зона”, хранена територия под управлението и личния контрол на монарха”* за мен е най-логичното обяснение дадено до момента за този феномен

Б. *Втори етап /927-971/*. На пръв поглед разделянето на столичния период на Велики Преслав, продължил по малко от 80 г., на два етапа /предвид възможностите на археологията в относително безмонетен период/ е изкуствено. При безпристрастно вникване в текста, обаче, ще установим, че авторът има известно основание за такъв подход. Основанията му са в налагането на нов тип храмове – кръстокуполните - и постепенното изоставяне на представителния квадратен градеж (*Opus Quadratum*) и използването на *Opus incertum*. Това се долавя дори в такъв емблематичен за Преслав храм като Кръглата църква, напълно основателно отнесена към времето на цар Петър I. Приемам за обосновани датиранията след 927 г. преустройства в архиепископския комплекс, но през този период той вече е по-скоро епископски и в никакъв случай

патриаршески. И тук авторът продължава да търси отговор на проблема за липсващите класически некрополи. Ако за езическия период намира разумно обяснение с ограничения брой обитатели в резиденциалния аул, то тук е изправен пред много по-сложен казус, защото в града вече живее многобройно население. Дава и единствено възможния на този етап отговор: - некрополите вероятно са изнесени извън Външния град. Тук е можел да се позове на римо-византийската традиция за задължителното ситуиране на некрополите извън града (*extra muros*), което е напълно естествено предвид високо образованата във византийските закони и практики личност на цар Симеон. Както и преди, така и тук авторът се изправя пред перманентна трудност от липса на отчетлива вертикална стратиграфия на проучените сгради и комплекси, но когато е възможно компенсира с наблюдения по хоризонталната стратиграфия.

III. Следстоличен период. А. Византийския Йоанопол /971-986 г.; 999/1000 – 1050м 1060-1088/. Започва с досадна техническа грешка, на която вече обърнах внимание. Йоанопол градът се нарича до около 986 г., след което още Василий II и паракимомена Василий отново налагат името Преслав. Спорна е и границата 1050 г. Според мен, на фона на историческите реалности, по-основателно като *terminus* да се приеме 1048 г., когато печените го овладяват за по-дълго време. Този период е „наситено монетен”, а и стотиците моливдовули благоприятстват извеждането на точни датировки на стационарните обекти. В началото авторът се изправя пред трудния казус за „тухления град”, както го описва Никита Хониат, и както загатват няколко възрожденски автори. Определено се затруднява, изправен пред археологическата реалност на каменната столица. Правилно, обаче, поема по посока, че тухлите в случая са по-скоро *terminus technicus*, илюстриращи стари градежи. Принципиният въпрос, много точно формулиран, е в посока изясняване границите на Преслав след завземането му от ромеите през 971 г.. Излага три съображения, в които има известна логика, но има и спорни моменти. Идеята, че Византия не разполага с ресурси за възстановяване на всички укрепления и постройки не може да се приеме на фона на изключителния ѝ подем до кончината на Василий II – една истинска ромейска Реконкиста. В края на X – началото на XI в. тя възстановява и поддържа, включително с гарнизони, серия укрепления в Североизточна България /дори далеч по-малки и незначителни като Скала, Цар Асен, Диногоция, Пъкуюл луй Соаре и др./, Македония /тема България/, Сърбия, Мала Азия, където изгражда нов лимес. Повече логика има в твърдението, че Империята не може да поддържа такъв голям военен гарнизон /но по-малък може, както в много други крепости в региона/ и че не е необходима крепост с

подобни размери. Действително, след началото на XI в. тя отделя повече ресурси на крепостите по Дунавския лимес. Тук може да се прибави и още един аргумент от чисто историческо естество. След смъртта на Йоан Цимисхи Василий II започва да „дискриминира“ Преслав като последователно сменя името, лишава го от митрополитската катедра и делегира правата му на водещ военно-административен и религиозен център на Дръстър. Този подход неминуемо води след себе си намаляване на ресурсите, за което пише и авторът на дисертационния труд. Това на първо място се отразява на външната укрепителна система, за която с основание се предполага, че е изоставена. Особено на фона на прецизните изчисления, че се нуждае от около 10 000 защитници, цифра, която Византия не може да си позволи в тази точка на огромната вече Империя с много по-големи приоритети в други точки на лимеса. С вътрешното укрепление, обаче, нещата не са толкова ясни и това е породило една дълга дискусия в българската средновековна археология, в която авторът активно и компетентно се включва. Разкритото укрепление, което редуцира петкратно защитената площ е обект на принципни дискусии вече четвърт век. Затрудненията се мултиплицират от факта, че северната част на фортификациите не е пълно проучена, а северната граница засега се чертае хипотетично и не е ясно кои сгради обхваща. Най-последно, има различни становища относно датировката – средата на IX в., края на IX в., веднага след 971 г. и дори след 1187 г. За всяко от първите три становища са представени аргументи и картината ще си остане дискуссионна до евентуалното разкриване на северния зид и документирането на безспорни суперпозиции спрямо датирани строежи. Авторът приема идеята, че е построена от византийската власт след падането на Велики Преслав през 971 г., съобразно изказаното вече становище /донякъде основателно/, че ромеите могат да поддържат малък гарнизон и имат ограничени ресурси. В известна степен обяснява архаичния, характерен за IX – първите десетилетия на X в. квадров градеж, но как да възприемаме измазаните с червен хоросан фуги, обичайни за аулите в Плиска и Дръстър? Обяснението с все още съхраняваща стари традиции българска строителна гилдия не е убедително на фона на преустройствата в края на X в. в Скала, Цар Асен, Пъкуюл луй Соаре. Навсякъде е практика Византия да възстановява заварените фортификации и храмове /дори в Дръстър и Пъкуюл луй Соаре, където градежите са не по-малко мащабни от вътрешния град на Преслав/, а не да започва строителство *ad fundamentum*. При това вътрешният град на Преслав със своите 25 хектара /колкото един римски легионен лагер/ е съпоставим с други възстановени и преизползвани от Византия фортификации като Дръстър, Охрид, Сердика, Пъкуюл луй Соаре и др. Дори

и да има случаи на намаляване на защитената площ /примерно Капидава/ това се прави не с ново строителство, а с редуциране чрез преградна стена на вече укрепената територия. При прецизни изчисления, на каквито докторантът е доказал че е способен, не е изключено да се окаже, че изграждането *ad fundamentum* на новата крепост може да изисква повече средства и ресурси от поправянето на старата. Дори и да е изоставена старата фортификация и да е пристъпено към изграждането на нова, то това едва ли е станало след 971 г., когато Йоан Цимисхи не крие сантиментите си към Преслав, превръща го в митрополитска и административна „столица” на целия Североизток. На този фон много важни ще се окажат крайните резултати от прецизно стратиграфски проучваната последните години дворцова църква и позицията ѝ в този период. Митрополитската катедра на Преслав между 971 – 976/86 е безспорен факт. Остава да се уточни кой храм в Преслав е катедрален. При така проектираната крепостна стена и специално варианта на табл. XXVIII-2 /10/ и двете големи църкви са извън защитената територия. На така очертания фон изграждането на малката преславска крепост все още не може безспорно да се свърже с византийския период. Ако все пак е толкова късна, то според историческите реалности /археологическите са все още твърде спорни/ това е станало след кончината на Йоан Цимисхи и най-вероятно след 1000 г., когато Ксифин и Теодорокан повторно овладяват Преслав.

Прецизни са наблюденията за настъпилите промени след завладяването на Преслав от ромеите и по-специално за масовото заселване на обикновено население. С това се слага край на дворцовия облик на вътрешния град, процес регистриран по същото време и в другата държавна резиденция Дръстър. Приемам за обосновано твърдението, че големите църкви продължават да функционират, но може да се помисли дали малката кръстополна църква до Архиепископския /митрополитския през този период/ палат не е по-ранна и да е изпълнявала роля на личен параклис на архиереите. Не е ясно, обаче, как е функционирала църквата до фиалата /може да се разисква дали това не е храма на гарнизона/ след като се приема, че след 971 г е издигната новата крепост, чиято южна стена е плътно до представителната ѝ южна фасада. Новопоявилите се некрополи, инфраструктурата и комуникациите са убедително датирани и добре анализирани. Може да се дискутира още кога точно след 971 г. започва да се погребва в цитаделата – дали преди печенежкото нашествие от 1036 г. или след него.

Б. Доминация на късните номади: печенеги, узи, кумани /1088 – края на XII в./
Допусната е малка техническа грешка с 1088 г., която е поставена като долна граница

на този процес. Всъщност, първото превземане на Преслав от печенегите е 1036 г., като доминацията им започва да набира скорост след 1048 г. и е преодоляна напълно 1088/1091 г. Авторът е картирал стационарните номадски паметници, но е трябвало да се отбележат и точките с концентрация на печенежка керамика – котли и гърнета със специфична украса. Важна е констатацията, че стари монументални градежи са използвани за жилища от номадите. Можело е да се прецизира точно в кои от тях са вместени печенежки жилища /такъв процес е регистриран в Дръстър и Диногечия/, и в кои те липсват, като специално се акцентира на храмовете и знакови постройки – дворци, административна сграда и пр.

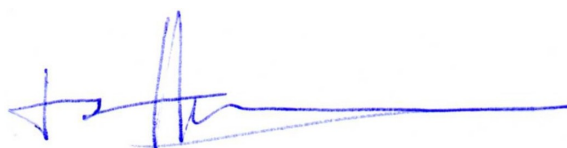
В. Второ българско царство. Археологическият материал е добре представен и не е пристъпено към обичайното му „насилване”, за да обслужи наложени исторически концепции, градени само върху писмени извори. Може да се разисква констатирания от автора факт, че гробове и стопански съоръжения от XII-XIII в. има около големите храмове, но ако такива в тях липсват, това е повод за размисли. Същото важи за големите граждански постройки като архиепископския /по-точно митрополитския/ палат и административната сграда, които са защитени от крепостните стени, датирани от автора след 971 г. Не са приведени доказателства кога евентуално тази /последна?/ фортификация престава да функционира. Изобщо горната граница на обитаване на Преслав /XIII в. ?/ изисква по-обширен коментар, както и последствията от татарското нашествие от 1242 г.

Глава V. Етапи в историята на обитаване на Велики Преслав и мястото му в развитието на държавните центрове на средновековна България. Главата е написана с размах и експонира една панорамна картина, разгърната в дълбочина и широта. Добре аргументираната теза за *terminus post quem* на аула както и прецизно очертани процеси при трансформирането му от временна в постоянна владетелска резиденция. Наследството от евразийското пространство е добре подчертано, но то по скоро има отношение към Плиска. Според мен Преслав следва Плиска, без да търпи пряко влияние от евразийските модели. При трансформацията на крепостта в главен столичен център с основание е акцентувано на ролята на Симеон като проводник на константинополски модели. Действително, авторът е прав в самотитността на Преслав по отношение на Константинопол. Константинополски влияния като портиците, галериите, фиалата, конюшната, някои храмове и пр. не са пренебрегнати, но е можело да се анализират по-широко. Лично аз виждам по-голямо влияние на константинополския дворцов център върху дворцовата структура на Преслав, но

авторът също има право да отстоява свое виждане, още повече че възстановките на константинополските палати са в известна степен хипотетични. Не е сигурно също, че владетелският квартал в Константинопол е свършено незащитен за разлика от преславския. Така например анализирайки събития от втората половина на X в. М. Сюзюмов привежда аргументи за отбранителните му възможности. Позовавайки се на Л. Дякон той твърди, че Големият дворец бил защитаван от верни на Йосиф военни части срещу нахлулата в столицата армия на Никифор Фока. Що се отнася до аналозиите на преславския дворец и Кръглата църква с франкските дворци и капели, издигнати приблизително по същото време, те са убедителни, актуални и добре поднесени. Взорът към Изтока, в търсене на аналогии специално с Преслав, ми се струва не особено нужен. Напълно приемлива, обаче, е идеята за „Императорския град“, подкрепена със задълбочен анализ на писмените източници и археологическите реалности, като прототипа по-скоро идва от Плиска, контаминиран с Константинопол. Интересно би било вмъкването на още една реалия – Киев през X-XI в. Доколко има контакт с Преслав и по какви канали евентуално протичат влияния. Не мога да не отбележа и зрялото финално изложение в тази обобщаваща глава.

Впечатлен съм от Приложенията, от тяхната пълнота, прецизност и логика в поднасяне на емпиричния материал. Рядко се среща археолог с толкова висока техническа, дори технологична култура, който така професионално да съставя и поднася илюстративния материал. Най-после ще отбележа и високата култура на писане, която в още по-голяма степен повишава нивото на дисертационния труд. Затова ***и препоръчвам комисията да присъди на Петър Димитров научното звание доктор.***

Рецензент:

/Проф. д. и. н. Георги Атанасов/